

TAKÁTS SÁNDOR

(1860-1932.)

A piarista történetírók között Takáts Sándor volt a legszorgalmasabb kutató, a levéltárak valóságos rajongója és a legtermékenyebb író. 1860, december 7-én született Komáromban, régi és gazdag családból. Atyja jómódú fakereskedő volt, fiát gondosan nevelte. Hatéves korában beíratta a helybeli katolikus elemi «főtanodába». Hat elemi osztály elvégzése után a komáromi bencés algimnáziumban járta a négy alsó osztályt. Csendes, magábavonuló, otthonülő, szinte félénk gyermek volt. Iskolatársaival nehezen kötött barátságot, de annál szívesebben játszadozott kedves galambjaival. Ezek jól ismerték őt, és mikor hazament az iskolából, eléje röpültek; így fogadták kis gazdájukat. Komáromban még közepes diák volt. Öregkorában szívesen emlegette nagybátyja szavait: «Fiam, semmi sem lesz belőled!»

1876-ban a pozsonyi kir. kat. főgimnáziumba került, és itt járta a négy felső osztályt. Távol a szülői háztól az akkori idők kisvárosainak kedves diákéletét élte, gyakran résztvett társai diákos csínytevéseiben is. Szabad idejében ügyes lombfűrész munkákat készített, és az iskolában kiállított tárgyakért többször jutalmat kapott. Sőt egy szép állványért János Salvator főherceg tíz aranyat fizetett. Rajongott a szabad természetért. Sokat időzött a Dunaparton. Kiváló úszó volt, és egy alkalommal megmentette egy fuldokló kisdíák életét. A pozsonykörnyéki kirándulóhelyeket gyakran fölkereste. Kedvelt szülővárosa után még leginkább Pozsony hagyott mélyebb nyomokat lelkében. Elete végén is szívesen gondol vissza az itt töltött szép időkre. «A régi Magyarország legszebb parkja volt ez a pozsonyi liget. Úgy félszázaddal ezelőtt, mint gimnáziumi tanulók sok vidám órát töltöttünk a pompás pozsonyi ligetben. Itt, a Dunántúl e legszebb parkjában ismerkedtünk meg a ritka virágok és fák nevével. Itt, a Duna partján, csodáltuk azokat az óriási nyárfákat, melyeknek törzsét nyolcan is alig bírtuk átfogni.»¹

Kedvelt tárgya a természetrajz volt. A természet és a virágok iránt való rajongása egész életén végigkísérte, de a kristályok tana elvette a kedvét ettől a szaktól. Így történt, hogy mikor 1880-ban leérettségizett, a budapesti egyetemen a magyar, latin és történelem szakra iratkozott be. Első nevelőit sohasem felejtette el. Hálás szívvel emlegette szüleit, komáromi és pozsonyi tanárait. Kegyeletes lelkét szépen jellemzik saját szavai: «Aki gyermekének nevelést adott, az mindent adott. A gazdagság, a pénz egy pillanat alatt megsemmisülhet, de amit szívünkbe, elménkbe véstek, csak a halál ragadhatja el tőlünk».²

Azt egyetemen különösen két tanára volt rá nagy hatással: Salamon Ferenc és Gyulai Pál. Ezek korán felismerték tehetségét, és szeretettel egyengették számára a tudomány útját. Salamon Ferenc 1885-ben elolvasta Takáts első tanulmányát (*Komárom IV. Béla alatt*) és felismerve benne a nagyráhatott történet-

író, így szól hozzám: «Öcsém, szép dolog a történetírás, de kanonoki stallum nélkül fabatkát sem ér!» Gyulai Pál pedig az Akadémia előtt is megdicsérte Takáts egyik dolgozatát.

Ebben az időben Takáts Sándor már mint piarista kispap látogatta az egyetemet. Elsőéves egyetemi hallgató korában ugyanis a piarista egyetemi hallgatók révén megismerkedett a kegyesrenddel, és 1881. augusztus 27-én felvette a szerzetesi ruhát. 1882. augusztus 28-án egyszerű fogadalmat tett. Szerzetesi és hittudományi tanulmányait Nyitrán elvégezve, 1884-ben visszatért a budapesti egyetemre, és még két évet hallgatott itt. Tanulmányait nagy sikerrel végezte. 1885. október 22-én letette az ünnepélyes fogadalmat, majd 1886. július 13-án áldozó- - pappá szentelték, és a rend nyitrai gimnáziumában megkezdte tanári pályáját.

Nyitrai tanár korában behatóan foglalkozott neveléstani kérdésekkel is. Kiváló értekezése, *A pedagógiai büntetések philosophiája* szinte egyedülálló munka a magyar irodalomban. Komárom városa megbízta őt a város múltjának megírásával. Rengeteg adatot gyűjtött hozzá, de az összefoglaló munka megírásával adós maradt. Ellenben nyitrai tanár korában kiadta Komárom érdemes fiának, Péczeli Józsefnek *Meséit* ügyes életrajzzal. E művéért – mint később maga emlegette – a sárospataki református főiskola meghívta tanárának a fiatal tudóst.

Nyitráról 1889-ben a budapesti főgimnáziumba helyezték tanárnak. Itt «a nagy emberek iskolájában» (egyik napilapunk szavai!) kilenc évig tanított. Belépett ő is «e szépmúltú, zajtalanul működő magyar iskolának» serény munkásai közé, ahol «az oktatás és a nevelés ügyével foglalkozott, tehát – mint mondja – azzal a tudománnyal, melynek alapja a szeretet, mely lépten-nyomon a szeretetet hirdeti, de amellyel nálunk mégis a legkevesebb szeretettel foglalkoznak. A neveléstudomány munkásai, bár működésük legtöbb áldást hoz a hazára és a haza gyermekeire, nálunk ritkán számíthatnak munkásságuk kellő méltatására, maradandó emlékezetre még kevésbé.»³ Tanítványai szerették őt egyszerű, közvetlen modoráért, jó humoráért, becsülték nagy tudásáért. Ő pedig iparkodott jó magot vetni, mert tudta, hogy a «tanító eszméi, melyeket növénydekeibe oltott, befolyással vannak azok későbbi fejlődésére».⁴

De nemcsak diákjai lelkébe hintette az Isten-, ember- és hazaszeretet magvait. Közben maradt ideje arra is, hogy tudományos érdeklődéssel forduljon a piarista iskolaügy múltja felé. Pesti tanársága idején írta meg három neves piaristának, a komáromi születésű Benyák Bernátnak, Lutter Nándornak és Pállya Istvánnak életrajzát. Különösen nagyszabású a *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy* (Bp. 1891.) című műve, mely a XVIII. század közoktatásának alapos rajza. E munkája közben számos adatot talált másirányú cikkeihez, valamint a budapesti gimnázium történetéhez. Ezeket az adatokat további új kutatásaival kiegészítve hihetetlen gyorsasággal – négy hét alatt – megírta *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története* (Bp. 1895.) című, közel ötfélszáz lapra terjedő munkáját, mely egyben a magyar piarista rend nemzetnevelő, magyarosító tevékenységének hatalmas vonásokkal megrajzolt képe.

E munkája közben kutatott a bécsi levéltárakban is, és ettől kezdve nemcsak a nyári vakációt, hanem minden hosszabb szabadidejét Bécsben töltötte. 1894-98 között kilenc ízben végzett alapos kutatást a kimeríthetetlen bécsi levéltári anyagban. Ekkor ismerkedett meg a bécsi házi, udvari és állami levéltár aligazgatójával, Károlyi Árpáddal, és ettől kezdve élete végéig szoros barátságot tartott vele. A hatalmas tudású Károlyi vezette be őt a magyar szempontból rendkívül gazdag bécsi levéltárba, és ezzel Takáts tudós munkájának új irányt

szabott. Felhagyott az eddigi oktatástörténeti munkásságával, és inkább a török hódoltság nemzeti küzdelmekben gazdag világa felé terelte érdeklődését. Elsősorban gazdaságtörténeti vonatkozások kötötték le figyelmét, de kijegyzett magának mindent, amit érdekesnek talált. Eddig is serény munkása volt a magyar múltnak, most azonban a bécsi magyar tudósok közt újabb lendületet kapott. «Láttam az ő ideális céljukat, átéreztem hivatásukat és követőjük lettem, mert a munkában ilyen férfiakat követni dicsőség! És reákeltem én is a dologra .. »

Az 1898. év fordulópont életében. A tanári katedráról véglegesen a tudós kutatóasztalához ült. A magyar és az osztrák kormány ugyanis megegyezett az udvari kamarai levéltár felosztásában. A magyar anyag kiválasztásához megfelelő magyar szakemberre volt szükség. Az Országos Levéltár főlevéltárosa, Pauler Gyula, br. Bánffy Dezső miniszterelnöknek Takáts Sándort ajánlotta, aki pesti tanársága éveiben jó nevet szerzett magának a levéltári körökben. A magyar miniszterelnök megbízásából rendfőnöke engedélyével tehát Bécsbe került. Itt öt éven át (1898-1903) nagy buzgalommal kiválogatta, jegyzékbe foglalta a a magyar anyagot, de a mellett magának is rengeteg jegyzetet készített.

Ebből az időből elsősorban gazdaságtörténeti cikkei figyelemreméltóak, amelyek a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében jelentek meg. A lapnak szinte főmunkatársa volt. Mikor Tagányi Károly lemondott a szerkesztéséről, Takáts azt remélte, hogy ő kerül a helyébe, de Thallóczy Lajos meghiúsította e reményét. Arra hivatkozott, hogy Bécsből nem lehet ellátni egy lap szerkesztőségét. Ugyancsak ő akadályozta meg azt is, hogy a bécsi Teréziánium magyar tanszékét Takátsnak adják. Thallóczynak ezt a szerepét sosem tudta elfelejteni.

Bécsi megbízatásának ötödik éve után tudós pályája újabb fordulóhoz ért. 1903. március el éjén a képviselőház szolgálatába szegődött, mint annak első levéltárosa. (Később főlevéltárosa.) Az ügy előzményeként tudnunk kell, hogy még 1893. január 21-én Ugrón Gábor javaslatot nyújtott be a Házhoz, melyben a «régii magyar törvényhozások forrásmunkáinak eredetiben vagy másolatban a képviselőház részére való» beszerzését kérte. Pár nap múlva a képviselőház könyvtári bizottsága felhatalmazást kért az 1848 előtti országgyűlések anyagának össze gyűjtésére. Hivatkozott arra, hogy mind az angol, mind a francia parlament már kiadta múltjának emlékeit. A magyar anyag kiadását az Akadémia meg kezdte ugyan, de a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozata belátható időn belül nem jut el az 1847-48. évi országgyűlésig. Szükség van tehát itt az országgyűlés külön munkájára is. Erre a Ház elrendelte az 1790-1861 között tartott országa gyűlések anyagának összegyűjtését. A munka azonban igen lassan folyt. Takáts Sándor levéltárosi kinevezésével tehát a képviselőháznak tízéves óhaja való sult meg.

A levéltárosi munka mellett szívesen tanított volna a gimnáziumban is. Rendfőnökétől azt kérte, hogy csak 12 órát adjanak neki, az iskolai órarendet pedig úgy állítsák össze, hogy mindennap 8-10-ig legyen órája. Kérésének ez utóbbi része nehezen volt teljesíthető, és így Magyar Gábor rendfőnök eléggé rövid választ adott: «Nincs szükségünk féltanárookra!» Ez a visszautasítás annyira bántotta, hogy kiköltözött a rendházból, és a budai Dunaparton, a Fiumeszállóban bérelt két szobát. Itt lakott 1918-ig, amikor aztán visszatért az új rendház épületébe.

1903-tól kezdve tehát hangyaszorgalommal gyűjtögette az 1790-1861-ig tartott országgyűlésekre vonatkozó adatokat. Magyarország minden nagyobb köz- és magánlevéltárát felkutatta, sőt a fontosabb külföldi levéltárakat is átbön-

gészte, így a bécsi, brünni, gráci, laibachi, augsburgi, müncheni, nürnbergi, passzai levéltárakat. Természetes, hogy az anyag jórészét a bécsi levéltárakban találta, így tehát 1918-ig csaknem állandóan Bécsben lakott. Egyedül a kutatásnak élt. A külföldi és a magyarországi városokat nem annyira természeti szépségeikért vagy egyéb látványosságukért, mint inkább levéltáraikért kereste fel. Járt Debrecenben, Kecskeméten, de a Balatont sohasem látta. Keleten legmesszebbi útja az ecsedi láp környéke volt, ott is egyik cikkéhez gyűjtötte az anyagot. Thallóczy Lajos vezetésével tudósok társaságában hosszabb utat tett Boszniába. Nyugaton London volt a legtávolabbi hely, ahová egy nyáron minden angol nyelvtudás nélkül elvetődött. Óriási munkájához szívesen igény bevette mások segítségét is. Bécsben gyakran foglalkoztatott másolókat, magyar egyetemi hallgatókat, fiatal tudósokat. Így aztán hivatalos munkája mellett kedvére gyűjtögethette az anyagot saját cikkeihez is.

Kutatásai eredményéről minden évben beszámolt a képviselőház könyvtári bizottsága előtt, melynek tagjai nagy élvezettel hallgatták e pompás jelentéseket. Az 1790-1848 közé eső országgyűlések összegyűjtött anyaga közel 45.000 lapra terjed. Ennek sajtó alá rendezése és kiadása azonban elmaradt, mégpedig nem Takáts hibájából. Az összegyűjtött anyagnak ugyanis tekintélyes része a bécsi Polizeihof stelle titkos kém jelentéseit tartalmazza, ezek pedig nem valók a nagyközönség elé, sőt a történetírók is csak a legnagyobb óvatossággal használhatják. Tudjuk, hogy a bécsi rendőrminisztérium fizetett besúgói jórészt hírhedt magyargyűlölők voltak. Ezek úgy keresték megbízóik kegyét, hogy a legsötétebb színben mutattak be mindent, ami magyar. Közéleti nagyjainkról, azok magánéletéről is temérdek pletykát, másod-, harmadkézből kapott valótlanúságot terjesztettek fel Bécsbe célzatos formában. Minthogy ezeken a jelentéseken a nagyközönség megbotránkoznék, és nagyjainkról ferde képet alkothatna magának, ezért a hatalmas anyag kiadása elmaradt, és így Takátsnak több ideje maradt írói tevékenységére.

1904-től kezdve felhagyott gazdaságtörténeti munkásságával, és inkább hadi és művelődéstörténeti anyagát kezdte feldolgozni, persze itt is a törökvilágban mozgott. Ezidétt jórészt a Századokba irogatott, és itt erős bírálói tevékenységet fejtett ki. Egyik-másik bírálata szinte egész tanulmányra szélesedik, melyben a saját kutatása eredményeivel egészíti ki a szerző megállapításait. Midőn azonban legterjedelmesebb hadtörténelmi művét (*A magyar gyalogság megalakulása*), tízévi szorgos kutatásainak gyümölcsét egyik fiatal történetírónk a sárga földig lerántotta, annyira zokonvette, hogy otthagya a Századokat, sőt a Történelmi Társulathól is kilépett. Pedig épp ebben az évben volt szó arról, hogy Takátsot kéri meg a szerkesztés vállalására.

1906-ban jó barátjának Károlyi Árpádnak ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta Takátsot, «az eleven tollú és alapos tudóst», aki műveiben «addig teljesen ismeretlen és fölhasználatlan, pedig legelsőrangú levéltári kútfők nemes ércét dolgozta föl», s aki «óriási gyűjteményének* feldolgozásával «a Mohácsot követő századok hazai művelődéstörténetéről teljesen új képet fog nyújtani». (Az ajánlás szavai.) Több, mint húszévi munkássága után méltán terelődött rá az Akadémia figyelme. Székfoglalóját – szinte kitüntetésképpen – az Akadémia 1908. május 3-i ünnepi közgyűlésén tartotta meg *Hajdú, haramia és martalóc* címmel.

1916-ban IV. Károly király koronázása alkalmából a képviselőház alelnöke megbízta őt, hogy dolgozza ki a magyar királykoronázások történetét. Két évig

kutatott erre nézve Bécsben és Pozsonyban, sőt az idevágó irodalmat is átnézte, ami nála ritkaságszámba ment. Feladatával azonban nem készült el, mert mire az anyagot összegyűjtötte, és készen állott a gazdag képanyag is, megtörtént a nagy összeomlás 1918-ban, és az egész munkának, kéziratnak, képeknek valahogy nyoma veszett. Sajnálhatjuk, hogy a hatalmas és díszesnek tervezett mű nem jelent meg, mindössze két kisebb cikk lett belőle. (*A mi szent koronánk, Régi koronázási hangversenyek.*)

Angyal Dávid ajánlatára a Kisfaludy-Társaság 1917-ben rendes tagjai közé választotta. A költő Vargha Gyula titkári jelentésében azt emelte ki a törökvilág nagy tudósáról, hogy «hazánk történetének e viszontagságos századaiból nemcsak az ismeretlen adatok egész tömegét hozta napfényre, hanem művészi tollával életrekelte azt az egész kort, művelődéstörténetünknek fényes, új alapjait rajzolva meg».

Az 1918. év nemcsak a nemzetre, de az ő szerény, tudós személyére nézve is mozgalmas esztendő volt. Ekkor volt utoljára Bécsben, az összeomlás előtt álló, éhező császárvárosban. A városszerte szállingózó nyugtalanító hírek hatása alatt jött haza, és többet nem is tette ki a lábát Magyarországból. Másfél évtizedes munkával gyűjtötte ott az 1848-ig terjedő anyagot. Még néhány évre lett volna szüksége, hogy a vállalt feladatot teljesítse és befejezze a későbbi, 1861-ig terjedő országgyűlési anyag gyűjtését. Maga később állandóan szorgalmazta kiküldését, de hiába. Éppen ezért fájó szívvel értesült 1927-ben a bécsi kommunista zavargásokról és arról a szomorú hírről, hogy a Justizpalastot felgyújtották a zendülők, és a hajdani bécsi rendőrminisztériumnak ott őrzött levéltára is a lángok martaléka lett. E fontos levéltár magyar anyagából csak annyi maradt meg az utókor számára, amit Takáts már előzőleg lemásoltatott. Ez némi kis vigasztalás volt számára.

1918. október 31-én meggyilkolták Tisza István grófot, aki állandóan figyelemmel és érdeklődéssel kísérte Takáts kutatásait. Ez a gálád tett mély megdöbbenést váltott ki belőle. Az események ezután gyorsan követték egymást, és az emberek nem nagyon értek rá elmélkedni a dolgokról, egyik meglepetésből a másikba estek. Így bizonyos jóízű humorral fogta föl azt a furcsa helyzetet is, hogy a képviselőházi könyvtár tisztjeivel együtt, minden előzetes szemle nélkül, őt is besorozták a vörös hadseregbe a XV. munkásezred 3. zászlóaljába, és 1919. július 31-én éjjeli őrésre is berendelték. Nem jelent meg, de baja nem lett belőle, mert augusztus 1-én megbukott a proletárdiktatúra. Ha nagyritkán megemlékezett életének erről az epizódjáról, mindig mosolyogva fűzte hozzá: «Kún Béla azért bukott meg, mert azon az éjjelen nem vigyáztam rá eléggé».

A vörös hadseregben való «szereplését» nem is vette komolyan, ellenben annál inkább megrázta őt forrón szeretett hazájának szomorú sorsa. A trianoni béke leszakította az ő drága gyöngyét, édes szülővárosát, Komáromot, az annyira szívéhez nőtt Erzsébet-szigetet, ahol az ő híres rózsáskertje és gyümölcsöse volt. Pénzt, fáradságot nem kímélt ettől a kis «földi paradicsomtól.» Nyári vakációit legszívesebben itt töltötte, itt ápolgatta kedves gyümölcsfáit, rózsáit. A megszállás alatt egyszer-kétszer erős elhatározással hazament, hogy ott tölti a nyarat, de az ő izzó magyar szíve néhány napnál tovább nem bírta az «új gazdagok» pöffeszkedését. Hazajött és ettől kezdve nem távozott el a fővárosból. A komáromi Erzsébet-sziget helyett a budapesti Szent Margit-szigetet választotta kárpótlásul. Szívesen sétálgatott itt a sziget rózsái között. Egyébként teljesen a munkára vetette magát. Még mindig a török hódoltság kora a kedves tárgyköre, és csak mikor ez már ki-merült, dolgozta föl újabbkori anyagát.

1920-ban főlevéltárossá nevezték ki, hatvanéves korában. 1925-ben Károlyi Árpád, Csánki Dezső, Angyal Dávid, Hodinka Antal és Hóman Bálint ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai közé választotta, miután már 1906 óta levelező tagja volt. Székfoglaló értekezésül *Széchenyi István gróf reumája és az Akadémia alapítása* című tanulmányát szánta, de rendes tagsági székét nem foglalta el soha.

Egy évvel ezután az országgyűlés tisztviselői meleg ünnepségekben részesítették, és írói pályája negyvenéves fordulója alkalmából aranytollal ajándékozták meg őt. Zsitvay Tibor házelnök Takáts kitüntetését is kérte Horthy Miklós kormányzótól, mert – úgymond – «negyven évre terjedő közszolgálatáról bizvást megállapítható, hogy magasan kiemelkedik az egyszerű hivatali kötelességteljesítés kereteiből.» 1927-ben meg is kapta a II. osztályú érdemkeresztet, és ezt Zsitvay házelnök ünnepélyes keretek közt nyújtotta át. Ő azonban szerényen elhárította az ünneplést: «Nem érdem az én munkám, mert a magam gyönyörűségére végeztem; époly kevésbé érdem ez, mintha valaki rózsafát ültet azért, mert szereti a szép virágot». E pár szóval őszintén jellemezte önmagát. Igazán csak a munkának élt, és ez neki gyönyörűség volt; nem törekedett a kitüntetésekre, de nem is becsülte sokra azokat. Egy újságírónak mondta egyszer e szavakat: «A nyakamba csak a nyakendőmet szoktam akasztani». A barátság és a szeretet sugallta figyelem jobban esett neki a hivatalos kitüntetéseknel. Így őszintén meghatotta a csonkaországi Komárom városának elismerése, hogy őt s ülőt tjének tekintette, és díszpolgárává választotta. Erre az egy kitüntetésére komolyan büszke volt.

Az országgyűlési anyag gyűjtését egyébként tovább folytatta. Mivel Bécsbe nem mehetett, az Országos Levéltár acta diaetaliáit másoltatta. Makkegészsége a hatvanadik éven túl is lehetővé tette a további kutatást mindaddig, míg 1928. május 5-én hivatali szobájában el nem szédült. Az érzelmeszedés jelentkezése volt ez. Egyórai rosszullét után annyira összeszedte erejét, hogy kísérő nélkül hazamehetett. Ettől kezdve – bár szenvedélyes dohányos volt – önként csökkentette napi szivaradagját, és kedvelt regalia médiáit utóbb már csak ünnepeken szívtá. Étekezésben sohasem volt nagyigényű, rosszulléte után azonban még igénytelenebb lett. Bort nem ivott. A rendház ebédlőjében is inkább csak a könnyebb ételekhez nyúlt, sokszor magafözte kelvirágon és gyümölcsön élt. Közel járván a 70. évhez, középtermetű, szikár alakja az állandó íróasztali munka hatására kissé meggörnyedt, de egyébként fiatalos munkakedvűből és rugalmasságából nem engedett. Délután vagy a Margit-szigeten gyönyörködött a pompás rózsáligetben, vagy a budai Dunaparton sétálgatott, és sokszor gyönyörködve hallgatta a katonazenét, amelynek mindig nagy barátja volt.

1932. december 1-én ment be utoljára hivatalába. Az országgyűlési könyvtár déli toronyszobájában berendezett hivatali helyiségét ekkor látta utoljára. Munkásságának e színhelye, ahol három évtizeden át hangyaszorgalommal gyűjtögetett szellemi kincsek vannak felhalmozva, hiába várta őt. Az íróasztalhoz, mely fölött annyit görnyedt, többé nem ülhetett le. Munka közben elfáradt tekintetét többé nem pihentethette meg a Dunának Komárom felől futó hajzain . . . December 1-én gépkocsin jött haza. Kiszálláskor a ház előtt összeesett, úgy vitték be szobájába, ahonnan néhány nap múlva már csak utolsó útjára indult a Kerepesi-úti temetőbe. Betegsége eleinte nem látszott aggasztónak, de mikor egy hét múlva a vesezsugorodással járó fájdalmak erősödtek, orvosai kijelentették, hogy nincs orvosság számára. Nem akart klinikára menni, sőt erősnek mutatta magát. Látogatóit – amíg bírta – karosszékében ülve fogadta. December 17-én aztán végleg ágyban maradt.

Rohamosan közeledett az elmúlás felé. Rendtársai és jóbarátai, valamint fővárosi rokonai állandóan virrasztottak mellette. Így adta vissza lelkét Teremtőjének 1932. december 21-én, 83. évében. 23-án helyezték örök nyugalomra a rendi sírboltba. Tisztelői nagy számban jelentek meg temetésén. A Magyar Tudományos Akadémia részéről Eckhart Ferenc egyetemi tanár, a Kisfaludy-Társaság nevében Négyesi László, az országgyűlés tisztviselői nevében Nagy Miklós búcsúztatta.

«Akik sokakat oktatnak az igazságra, fényleni fognak, mint a csillagok mindörökké!» Ezt a gyakran hangoztatott szép idézetet elmondhatjuk Takáts Sándorról is. Mint ember az igazságnak fáradhatatlan kutatója volt. De e kincsekre nem ült rá, mint a zsugori a pénzeszsákjára, hanem tudományát mások számára gyümölcsöztette. A kikutatott igazságot könyveiben, cikkeiben átadta olvasóinak, sőt hatalmas gyűjteményéből szívesen juttatott érdekes adatokat tudósoknak, íróknak. Csak azt nem szerette, hogyha azokat mint sajátjukat a forrás megnevezése nélkül közölték.⁵ Ilyenkor lelke mélyéig felháborodva lerázta magáról a tanácsért hozzáfordulókat.

Jóságos, megnyerő modorú úriember volt. Kék szeme szelídséget és jóságot árult el. Csontos, magyaros orra, rajta az elmaradhatatlan csíptetővel, magas, rendkívüli értelmet sugárzó homloka igazi tudós külsőt kölcsönzött szikár alakjának. Keskeny ajka, szája szélétől lefelé húzódó mély barázdával bizonyos keserű jelleget adott tekintetének. Olyan embereknek állandó vonása ez, akik nagy emberismerettel rendelkeznek, és az életet mintegy magaslatról szemlélik.

Rendkívül egyszerű ember volt. Egész élete ezt mutatja. Egyszerű két szobája volt mind Bécsben, mind a pesti rendházban. Finom ízlését csupán szép szönyegek mutatták és tudós voltát rengeteg könyve és irománya.

Korán reggel kelt. A bécsi levéltárban ő volt az első vendég és az utolsó eltávozó. Mindig pontosan jelent meg a munkahelyén. Napi munkájában csupán csak az ebéd és a séta szakította meg. Mint a természet rajongója szívesen felkereste Bécs kiránduló helyeit, majd öreg korában kedves Margit-szigetét. Napirendjében egyedül az alvásnak nem volt kötött ideje. Igen rossz alvó volt. Talán a túlzott szellemi munkának a következménye volt ez nála. Lefekvés előtt kedvelt regényíróiból, Mikszáth vagy Jókai műveiből olvasgatott, hogy a napi munkából kiszakadjon, és álom jöjjön a szemére.

Nagyon szerette a társaságot, ami – tudós külseje és vonzalma után ítélve – szinte különösnek hangzik. Nem volt mogorva szobatudós. Bécsben Thallóczy Lajos társaságában, Pesten a Nemzeti Társaskör és még néhány meghitt barátja környezetében üdült föl. Barátaival állandó levelezésben állott. Különösen gyakran kereste fel soraival Károlyi Árpádot, akivel néha latin nyelven is levelezett. Sajátkezűleg írta minden sorát jól olvasható betűivel. Gondolatait gyorsan vetette papírra, és amit egyszer leírt, abban ritkán javított. Látogatóinak mindig örült. Nagy előzékenységgel és tisztelettel fogadta őket még betegsége idején is.

Igazi magyar úr volt. A legkisebb szívességet is bőkezűen viszonzta. Fialat tudósok szívesen másolgattak számára okiratokat, mert gazdagon megjutalmazta fáradságukat. Ha baráti vacsorára hívták, virággal, cukorkával vagy más efféle kedvességgel jelent meg. Társaságban mindenki szívesen hallgatta jóízű beszédjét, kellemes humorát, melyről ő maga is azt tartotta, hogy az a magyar embernek vele-, született jótulajdonsága. «A csendes és a jóízű humor a magyar népiéléktől elválaszthatatlan. Vele születik ez s vele marad jó és balsorsában. A paraszti szegénységben csakúgy megtaláljuk, mint az úri renden. Nemzeti kincsünk ez, melyből minden magyar nyelven szóló ember örökölt valamit, ki többet, ki kevesebbet.»

Nyíltszívű és egyenes beszédű ember volt, így aztán könnyen megesett, hogy legjobb barátaira is hamar megharagudott. Különben is lobbanékony természet volt, gyorsan indulatba jött. Ilyenkor megtörtént, hogy előkelő urak leveleit felbonthatlanul küldte vissza. Mikor azonban haragja – mint a nyári zivatar – elvonult, maga kereste az utat a barátság helyreállítására. Egyenrangúak közt hamar sértődött és hamar sértett. Alattvalóival szemben azonban mindig finom úri lélek volt, szolgálataikat bőkezűen jutalmazta.

Hiányos volna e kép, ha mégegyszer ki nem emelnők Takáts izzó magyarságát. Mindenkit csak ebből a szemszögből nézett, mit tett hazájának. Ezért haragudott a Habsburgokra, és ezért meg tudott bocsátani mindenkinek, aki szerette a magyart. Hazaszeretetében külön helyet foglalt el kedves szülővárosa, Komárom. Itt szívta magába a magyar levegőt, itt ismerte meg a magyarság jelenét, múltját; rajta keresztül ölelte magához forró szeretetben a Hazát! Saját szavait, – amelyekkel egyik hőst jellemezte – találóan alkalmazhatjuk rá is: «Talpig magyar ember volt, s magyarságából soha semmit sem engedett. . . Amit szívében érzett, azt ki is mondta. A kétszínű, csavargó beszédet nem ismerte, s amit megtehetett hazája érdekében, azt meg is tette».⁷

* * *

Takáts Sándor történetírói munkássága az újkori magyar történelemnek csaknem minden korszakát felöleli. E művei előkelő helyet biztosítanak neki legnagyobb történetíróink között.

Fiatal tanár korában – mint láttuk – a pedagógia történetével foglalkozott. Ilyen irányú munkásságának köszönhet a piarista rend néhány jó életrajzot és oktatástörténeti művet. Bécsi kutatásai óta azonban egyre inkább a gazdaságtörténetre vetette magát, amely addig mostohagyermek volt a történetírásnak. Történetíróink figyelmét inkább a politikai történelem kötötte le. Takáts munkássága nyomán egyre nagyobb mértékben terelődött a figyelem a gazdaságtörténetre. A kutatók élén ő halad, és az utána járók nem múlták felül. Gazdaságtörténetünket összefoglalóan megírni nélküle lehetetlen.

Első értekezése e tárgykörből *A komáromi vizahalászat a XVI. században*, 1897-ben jelent meg. Levéltári források alapján és a még élő komáromi halászhagyományok, eszközök és a dunai halfajták ismeretével remek képet rajzol a látványosság számba menő vizahalászatról. A következő évben a magyar dohánytermelés és a dohányzás meghonosodásáról, később pedig a dohánymonopóliumról és csempészetéről írt jeles tanulmányt. Hozzánk Németországból jött be a dohányzás szokása, míg Erdélyben már korábban a törökök terjesztették el. Károlyi Sándor Szatmárban dohánygyárat akart létesíteni, mert észrevette a dohánytermelés jövedelmezőségét.

Alig van a gazdaságtörténetnek olyan részlete, amiről valamit ne írt volna, mégis legszívesebben a külkereskedelem múltjával foglalkozott. *A külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt* (1899-ben jelent meg) a kamarai tisztviselők sikkasztásait, az örökös pénzhiányt és közgazdaságunk fellendítésére szőtt terveket ismerteti. Terjedelmes munkában írta meg *a dunai hajózás történetét a XVI-XVII. században*. A Dunán szállították az élelmet, hadianyagot. A gazdasági élet főútvonala volt a Duna. *Két világkereskedelmi cikkünk a XVIII. században*: a higany és a réz volt. *A bécsi halkereskedők magyarországi kiváltságairól* írva az udvar magyarellenes gazdaságpolitikáját fejtegeti (1902).

Kedvelt tárgya volt a magyar marhakereskedelem. Amit erről tudunk, azt

jórészt neki köszönhetjük. Hogy a kereskedelem nem idegen a magyar természet-től, bizonyítja a magyar tőzsérek virágzó marhakereskedelme. Az Akadémia 1907-ben pályázatot hirdetett a magyar szarvasmarhakereskedés története a XV. század végétől a XVIII. század közepéig címmel. Takáts mutatóba két fejezetet dolgozott ki. (*A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása és Nürnberg marhakereskedése.*) Az Akadémia nagy lelkesedéssel Takátsra bízta a mű megírását. Ebből «apróra meg fogjuk ismerni azt a sohasem szűnő elkeseredett küzdelmet, melyet az osztrák önkénnel szemben gazdasági létünkért vívni kényszerültünk.» Takáts szerint Mátyás nyitott utat a magyar marhának nyugat felé. A XVI. században aztán egyik legfontosabb külkereskedelmi cikkünk lett. Volt olyan év, amikor 200.000 marhát hajtottak Németország felé. Tőzséreink – vérbeli magyarok – a hajtók ezreit magyarosítják el. Kedvükért Bécsben magyarul tanulnak a mészárosok. Főuraink sem húzódoztak ekkor a marhakereskedelemtől. Súlyos kára volt az országnak, mikor idegenek kezére bízta a bécsi kormány a magyar marhakereskedelmet. Színmagyar tőzséreink kipusztultak. 1721-ben már egy sincs! De a német városok húsellátása terén is zavarok keletkeztek. (Ilyen irányú cikkei: *A városok húsellátása régente. Augsburg és Magyarország. Az auspitzi magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei. Komáromi harmincadosok dolga a XVI-XVII. században.*)

Hihetetlen nagy anyagot hordott össze a gazdasági élet minden területéről: *Hajóépítők telepítése Magyarországra, A rézpenz mint országos csapás 1703-ban Régi sóvágóinkról* stb. Teljesen ismeretlen levéltári anyag alapján hívta fel a figyelmet régi kertkultúránkra. Hazánk a XVI-XVII. században messze híres volt gyümölcséről, virágjairól. Nádasdy Tamás nádor kertje volt a leghíresebb. «Nemcsak az örökös tartományok, hanem más országok főemberei is nálunk szerzik az oltóágakat, s tőlünk viszik a nemes csemetéket. II. Lajos királyunk özvegye (Mária) még Brüsszelbe is tőlünk viteti a nemes fajok oltóágait, valamint a téli gyümölcsöt is. Nálunk lévő külföldi fejedelmek nem átallották kimondani, hogy nincs ország, melynek gyümölcse a magyarországgal versenyezhetne.»⁸ (*Egy kertgazdánk a XVI. században, Kertjeink a XVII. század első felében.*)

Gazdaságtörténeti munkássága után a hadtörténet felé fordult. A végvári vitézek sorsáról már eddigi műveiben is gyakran megemlékezett, utóbb azonban egységes képet alkotott róluk. A magyar gyalogság, huszárok, hajdúk szervezetről, fizetéséről, felszereléséről és általában egész életéről tájékoztat. Elítéli a bécsi szerencsétlen politikát, mely a törökkel szemben járatlan, gyáván megfutó, fosztogató és drága pénzen fizetett idegen zsoldosokat dédelgetett, míg a magyar vitézek sorsa kevés fizetés, mellőzés, néha szinte éhenhalás, és ha nem volt rájuk szükség, szélnek eresztették. Ha pedig a szegénylegények rabolni kezdtek, kiirtásukat határozták el. (*Kísérletek a magyar haderő feloszlására, A magyar gyalogság megalakulása, Komáromi daliák a XVI. században.*) Később, 1922-ben megjelent *Régi magyar kapitányok és generálisok* c. könyvében a magyar tiszteknek állított gyönyörű emléket. Ostromok, lesvetések, portyák során mutatták meg vezéri rátermettségüket, helyálltak ott, ahol «dandárral járt a halál», és a vezéri pálcát mégis idegenek kapták meg. «A kötet megérdemelne – mondja egy ismertetője -, hogy katonai nevelőintézeteinkben legalább A nagy Thúry György c. fejezet részletesen tárgyalassék.»

Sokkal nagyobb jelentőségű Takáts társadalomtörténeti munkássága. Erre utalta őt sokoldalú érdeklődése, valamint az a tulajdonsága, hogy a nagy összefoglalások helyett jobb szerette az élet apró jelenségeinek a felderítését. Ezen a téren első nagyobb műve *Szálai Barkóczy Krisztina*, Károlyi Sándor kuruc-

generális feleségének közel 3,00 lapra terjedő életrajza (1910). Itt fejt ki felfogását a társadalomtörténetről: «A magyar művelődéstörténet igazán mostoha sorsban részesült. Alig van kor, melynek belső életét igazán ismernők . . . Ha a magyar nép igazi múltját ismerni akarjuk, akkor könyveinket politikával és háborúk leírásával ne tömjük meg. Necsak a pusztításnak, de az építésnek adjunk helyet. Aki a magyar asszonyok, különösen a kiváló nagyasszonyok életének a földerítésével foglalkozik, igazában a magyar műveltség-történet érdekeit szolgálja. Az ő életük ugyanis tükör, mely híven mutatja az egykori családi, a nemzeti erkölcsöt és a hazai szokásokat.» *Régi magyar asszonyok* (1914) és *Magyar nagyasszonyok* (1925) c. könyveiben a magyar családi életről olyan eleven képet rajzol, hogy -egyik méltatója szerint – leányközépiskoláinkban kötelező olvasmánnyá kellene tenni.

Garmadával lehetne összeszedni apró művelődéstörténeti cikkeit, melyek jórészt később összegyűjtötte, és vaskos kötetei egy-egy fejezeteként kiadta. Az élet minden jelenségére kitér. Társadalmi szokások, viselet, társasélet, ipar, foglalkozások, üvegesek, malom, patika, rabtartás, bilincsek, tánc, muzsika, országgyűlési tüntetések, párbajok, konyhaművészet, lakodalom stb. művészi tolla nyomán mind megelevenednek előttünk. Jóformán ő az első történetírónk, aki az országgyűlési gyorsírók munkáját is tollára veszi. Nem megy el figyelmetlenül a legkisebb adat mellett sem. Széleskörű érdeklődésével az utána járó történészek figyelmét sok jó szempontra felhívta. E téren fontosabb művei: *A régi Magyarország jókedve* (1921), *Régi idők, régi emberek* (1922), *A magyar múlt tarlójáról* (1923), *Szegény magyarok* (1927), *Emlékezzünk eleinkről* (1928), *Magyar küzdelmek* (1929), *Hangok a múltból* (1930), *Kémvilág Magyarországon* (I-II. kötet, 1931);

Bár Takáts Sándor a magyar történelem minden területéről értékes adatokat hozott napvilágra, mégis legszívesebben a XVI-XVII. századdal foglalkozott. Szerinte ez volt a «legnemzetibb korunk». Gazdaságtörténeti, hadtörténeti és társadalomtörténeti munkái javarészt a török hódoltság korából meríti. Nincs még egy történészünk, aki olyan mélyen hatolt volna e korba, mint ő. Lelke mélyéig átélte a törökvilág szellemét, és teljesen új megvilágításba helyezte e kor történetét. Így lett ő «a török időkkel foglalkozó legnagyobb történetírónká».

A török és magyar harcnak élet-halálharc jellege az utóbbi egy-két nemzedék tudatából kiveszett, állapítja meg Szekfű Gyula. «A nemzet, mintha elfelejtette volna legdicsebb és leghősiesebb korszakát életének.»⁹ Ezt az elfelejtett kort Takáts Sándor ásta ki a levéltárak porából.

A török időkről szóló tanulmányainak lényege, hogy a török «a legnagyobb hódító, a legfanatikusabb hívő» nemcsak pusztított nálunk, hanem «üdvös dolgokat is teremtett». Lovagias ellenfélnek bizonyult, aki a magyar vitézséget méltányolta, nem úgy, mint a bécsi kormány! «A fanatikus mohamedán nálunk türelmes hívőnek mutatta magát, aki senki vallását nem háborgatta. A hatalmas hódító csak a földet tette magáévá, de az ősi intézményeinket érintetlenül hagyta. Semmi újat, semmi idegent nem teremtett nálunk. A legtöbb helyen azt is elnézte, hogy alattvalói a magyar adót is fizessék. Még nyelvét sem erőszakolta népünkre, hanem ő sajátította el a magyart. Ki látott valaha ilyen hódítót? Tudott dolog, hogy a törökök állandóan keresték a mieink barátságát.» A török alatt a magyar nép gazdaságilag sokszor általában tűrhető helyzetben élt. A föld népe nem is fogadta elzárkózással az átvonuló török katonaságot. «A magyar nép kenyeret s más eleséget nagy mennyiségben hozott a török táborba eladás céljából. Gabelmann, mint szemtanú írta le a tizenötéves háborúban ugyanezt,

azzal a hozzáadással, hogy a törökök mindent készpénzzel fizettek, a császári katonaság pedig mindent erőszakkal vett el. Ugyanő azt is megírta, hogy harmincezer török nem eszik annyit, mint tízezer német.»¹⁰

A török pusztításai nem is hasonlíthatók a felszabadító császári zsoldosokéhoz. «Akaratlanul is eszünkbe jut itt – mondja –, hogy a nagy Szolimán császár megfordulván Székesfehérvárott, a szerencsétlen II. Lajos király koporsóját drága selyemtakarókkal fődette be, s öröket állított oda. A királysírok meg is maradtak volna, ha a bécsi király zsoldosai két ízben föl nem dülják s ki nem fosztják. Ki tudná megmondani, hány nagy emberünk koporsója jutott ugyané sorsra?»¹¹

Bécs telepítési politikája veszedelmesebb volt hazánkra, mint a török. A hódító török ugyanis nálunk megmagyarosodott. Minden magyar ügynek egyetlen támasza volt sokáig. Az üldözöttek nála találtak menedéket. «A végbeli vitézek mind g magyarul leveleztek. Már a XVI. században megesett, a XVII. században még többször, hogy a magyar és török kapitányok összegyűltek tanácskozni oly ügyekről, melyek mind a két félt érdekelték. És a tanácskozás mind g magyarul folyt... A Dunántúl a XVII. század derekán a törökök már nemcsak magyarul beszéltek, de magyar vezetéknevet vettek fel.» A török «Pesten nemcsak megtúrta a kat. plébánost, hanem érintkezett is vele . . . Jobbágyai tanítására prédikátort hozatott». «Tudott dolog, hogy a törökök nemzeti felkeléseinket támogatni szokták. Mondják, hogy ebben politika volt. De ez ránknézve mellékes jelenség; a fő az, hogy a törökök; ezzel nekünk használtak, és segítettek könnyí; teni a már elviselhetetlen ausztriai igán.»

Takáts megállapítása szerint még a rabokkal is emberségesebben bántak a törökök, mint a keresztény császáriak. Szinán basa megírta: «kiki rabját jól tartsa», mert rabot csak rabért lehet kiváltani. «íme így írt a pogány a keresztény királyi hercegnek!» «A hatvani palánkot vitézül védő bég is fogságba esvén, török szokás szerint leborult a fővezér előtt. S Miksa főherceg úgy rúgta őt arcon, hogy a száján és orrán ömlött a vér.»¹²

Ami ezekből az idézetekből első pillantásra is föltűnik, az Takáts Sándor törökbarát szemlélete. A korabeli iskoláskönyvekben a török pusztításai és kegyetlenségei kellő mértékben ecsetelve voltak; ő inkább azokat a részeket emeli ki, amelyek vonzóvá teszik a törököt. Itt is érdekes fejlődésen ment át. Kezdetben higgadt és tárgyilagos, később, mikor látta, hogy Bécsben mennyire nem méltányolták a magyar virtust, lelkesedése egyre inkább a török barátság felé hajtja. Nem érdektelen dolog tehát megvizsgálni, hogyan alakult ki benne ez a törökbarát szemlélet.

A török hódoltság korának tanulmányozása közben azt látta, hogy a XVII. században a török már nem tűnt fel olyan veszedelmes hódítónak, mint előbb. A magyarságban is eltűnt tehát a korábbi gyűlölség vele szemben. *Kísérletek a magyar haderő feloszlására* című tanulmányában fejti ki e nézetét. «A XVII. század utolsó évtizedeiben a magyar hadinép politikai tekintetben is teljesen megváltozott helyzettel állott szemben. A végbeli élet egykori virágkorában a magyar vitézeket az a ki nem alvó remény lelkesítette, hogy a törökön sikerül erőt venniök, s Magyarország csillaga még felragyog Buda fölött. Tehát minden erejüket, lelkük egész gyűlölséget a török ellen irányították. Az egykori remény s vele együtt a lelkesedés is kialvófélben volt; a gyűlölet is elszállt. Nemzetiségi szempontból most a német sokkal veszedelmesebbnek látszott a töröknek.»¹³

Beszélgetés közben többször hivatkozott Takáts az erdélyi fejedelemségre és a kis balkáni népek példájára. Szomorúan emlegette, hogy a magyar tulajdon-

képpen saját maga változtatta állandó csataterré az országot, mert ha a törököt átengedi, akkor nyugaton folyt volna le ez az élet-halálharc. Így a nyugati népek nyugodtan fejlődtek, míg mi elvéreztünk. A balkáni kis népek lehajoltak a török vihar előtt, fajlilag erősödtek, szaporodtak, és a XIX. században lerázták a török igát. A magyar nem vérzett volna el, és a nemzetiségi kérdés sem volna ma ilyen súlyos probléma, ha nem mi állítjuk meg a törököt. Nem egy gondolkodó magyarban vetődött már fel ez a gondolatsor, de csak mint lehetőség. A valóságban más történt, ezen már nem lehet változtatni! De Takáts gondolatvilágát könnyebben megérthetjük, ha tudjuk, hogy a magyarságnak ezt az elvérzését Nyugat egyáltalán nem méltányolta. Mikor Takáts látta a magyar hősök csodás küzdelmét, a török lovagiasságot, a bécsi király zsoldosainak rablását és ráadásul azok kitüntetését, a magyar hősök mellőzését, – engesztelhetetlen gyűlölet fogta el a némettel szemben. Így érthető az ő törökbarát szemlélete. Ettől kezdve szívesen emeli ki a Habsburg-kormányzat tehetetlenségét, magyarelles működését, a német zsoldosok silányságát, a magyar katona kiválóságát, a hazai törökség barátságos magatartását. És amint nőtt a magyarságban az elkecserezés a Habsburg-kormányzat ellen, úgy növekedett Takáts Sándorban is a németgyűlölet és a törökbarátság.

Néhány idézet alapján világosabban megismerhetjük Takáts gondolatvilágát.

«Nem is magyar, hanem német írja, hogy a németiség szeméjét hozták Magyarországra, s a német zsoldosok harca a török ellen abban áll, hogy amit Magyarországon megenni és meginni nem bírtak, azt fölégetik, megsemmisítik.»¹⁴

«Miksa császár, aki Zrínyit veszni hagyta . . . temetés helyett a vizahalászatot nézegette.» «Fájó és szomorú dolgok ezek, de jámbor eleink megszokták már, hogy akikkel egy szomszédságban éltek, azoktól kellett legtöbbet szemvedniök.»¹⁵

«Már a tizenötéves háborúban kimondták Bécsben, hogy a töröktől visszafoglalt városokba magyart nem engednek letelepedni. Budán csak négy magyar főúrnak adtak házhelyet... A török kiűzése után beállt Magyarországra a legszomorúbb időszak . . . Maguk a bécsi kormányzések bevallották, hogy minden magyarban veleszületett és engesztelhetetlen gyűlölet él a németiség ellen. Ez természetesen az ausztriai németekre vonatkozott. Vájjon elmondhatták-e a bécsi kormányzések, hogy a magyarokban a törökök iránt is ugyanily égő gyűlölet él?»¹⁶

Ezzel szemben örömmel jegyzi föl azokat az eseteket, amelyek a török nemeslelkűségéről, lovagiasságáról, a magyarság iránt tanúsított megbecsüléséről szólnak. A török időkről szóló főművében (*Rajzok a török világból I-IV. kötet Bp., 1915-27*) egyenesen megrója azokat a történetírókat, akik a törökről csak rosszat írnak: «Régi történetíróink a hazai török népben a pusztító és romboló pogánynál egyebet nem láttak. Kimutattam, hogy a hazai törökség nálunk üdvös dolgokat is teremtett, és sokat tett a kölcsönös megértés dolgában.»¹⁷

Szinán basáról többször is kiemeli, hogy «ő tette az első lépést arra, hogy a magyar nyelv diplomáciai nyelvvé legyen. Az 1587. évben ugyanis ünnepélyesen kijelentette, hogy a bécsi királytól és az ő udvarától csakis magyar nyelven írt leveleket fogad el. Semmiféle másnyelvű írást el nem olvas, s Konstantinápolyba sem továbbít. . . Amit Magyarország kieszközölni sohasem tudott, azt a budai basa egyetlen levelével kivívta . . .»

«Történeti könyveink alapján a nyájas olvasó a budai basákat vérszomjas zsarnokoknak képzei, akik a pusztításokon, öldökléseken és a fosztogatáson kívül egyebet sem míveltek. Ali basa példája mutatja, hogy emberséges emberek is akadtak köztük.»

Takáts azonban nem általánosítja ezeket a szép tulajdonságokat, nem ter-

jeszti ki az egész török népre, hanem csak a hazai törökségre, akik a végvárok mentén kapcsolatban álltak a magyar vitézekkel és birtokosokkal. Többször hangoztatja, hogy nagyon elvetik a súlykot azok, akik «minden törököt egy kalap alá vonnak». «Mindaz, amit itt elmondunk, csak a hazai törökökre vonatkozik. Valamennyi magyar írott emlékünkhangoztatja, hogy ezek, vagyis a hazai törökök, a törökségnek színe-java volt ... A mi viszonyainkkal hamar megbarátkoztak, a mi népünkkel hamar egybeszelidültek.»

Törökbarátsága azonban nem teszi elvakulttá. Észreveszi a mézes-mázos török levelekben a politikát, a ravaszságot. «Természetesen nem szabad készpénznek vennünk, ami szépet e levelek mondanak.» «Szokoli Méhemet nagyvezér is a békesség híve volt, s mégis azt hirdette, hogy a végbeli magyarságot ki kell pusztítani, mert míg ezek vannak a végházakban, nem lesz békesség.» «Musztafa basa egész sereg levélben sorolja föl a magyar végbeliek fosztogatását. . . . Azonban egy hanggal sem említi a végbeli törökök kalandozásait. Pedig hát ezek sem ültek veszteg.»

Érdekes azonban megfigyelni, hogy Takáts a törökök túlkapásait, kegyetlenségeit egészen tetszetős színekkel rajzolja, mint amelyek hozzátartoznak a jó katonához. A töröknél ez amolyan virtus-féle, míg a német zsoldosoknál merő rablásvágy, fegyelmetlenség. A végén még fájjalja is, hogy kiűztük a törököt hazánkból, mert «ezzel nem kisebbedett rajtunk az iga, csak nagyobbodott». «A győzelmes császári hadak kiverték a törököt, s mi segítettük őket kiűzni. A győzöket ünnepeltük s ünnepeljük, hogy sivárrá tették a hódoltságot, s hogy a velünk barátságos népet kiverték. Pedig a török kiverése után ránk került a sor... De ott lent a török földön a barátságot nem feledték el. Akik nálunk hazájukat vesztették, azok török földön ezentúl is új hazát találtak.»¹⁸

Ha így érthető is Takáts barátságos felfogása a törökökről, mégsem helyeseltető mindenben tanítása. Törökbarát szemléletébe ugyanis már a kiindulópontnál hiba csúszott be, mert az első nagy csapást, mely minden más nemzeti tragédiának forrása lett, Mohácsot a török mérte ránk. Tévedései nem az adatok téves voltából erednek, hanem azok megítélésénél, a belőlük vont következtetéseknél tévútra vezetni erős rokonszenve. Szekfű megállapítása szerint így csak a művelődéstörténész nyilatkozhatik, aki nem az államot tekinti, csak a népet; aki nem törődik azzal, hogy a magyar állam kereteit szétrobbantották a törökök, hanem csak azt figyeli, hogy a nép állami keret nélkül is tovább élt.

Vegyük sorra néhány jellemző hibáját, tévedését. «A budai basák majdnem kivétel nélkül ravasz, körmönfont, keleti szabású emberek voltak, akiknek a szavát készpénznek vennünk nem igen szabad .. ., az ilyen szép szó az ő szájukban csak mézes madzag volt...» Mégis, mikor a kegyetlenségekről van szó, a basák panaszát legtöbbször jogosnak veszi, és örömmel állapítja meg, hogy a császáriak – nemcsak a zsoldosok, hanem tiszték, főhercegek is – kegyetlenebbek voltak a töröknél. A török kegyetlenségeit a neki szolgáló tatárookra és rácokra hárítja. Nekünk azonban egészen mindegy, hogy maga a török, vagy pedig csak tatár és rác segédcapatai pusztítottak. Tény, hogy pusztítottak! Az igaz, hogy a végeken barátságosabbak voltak a törökök, de igen kegyetlenek is tudtak lenni.

Többször említi, és «mesebeszédnek» tartja azt, hogy «a törökök, főleg nagyobb háborúk alkalmával, tízezzel hurcolták magyar földről a rabokat Törökországba».¹⁹ Konstantinápolyi követeink mindössze tíz-húsz-harminc magyar rabot említenek, akik a török fővárosba érkeztek. Más forrásaink azonban a foglyok tízezeiről beszélnek. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az említett esetben ezek nem mind

«érkeztek meg» Konstantinápolyba. Viszont Takáts is elismeri, hogy a török a «gyermeklopást a XVI. és XVII. században rendszeresen üzte» és «a tatárok a magyarokat seregesen hurcolták el».

Szerinte «a törököt ellenünk nem a gyűlölet, hanem a hódítási és a terjeszkedési vágy vezette, ... a Jézus hitén levők ellenben gyűlölték a törököt, mint pogányt, mint a kereszténység legnagyobb ellenségét s mint betolakodott hódítót».²⁰ Valljuk meg: nem nagy vigasztalás számunkra, hogy gyűlöletből vagy csak hódításvágyból tett tönkre minket. Másrészt azonban természetes, hogy Magyarország, mely nemrég még nagyhatalom volt, és «a kereszténység védőpajzsa» címet viselte, nem dobhatta oda magát a hódítónak. Itt nemcsak vallási ellentétek voltak, hanem világnézetek, életformák ütköztek össze: a magasabbrandú keresztény kultúra az alacsonyabban álló törökkel.

A török basák «a béke hívei voltak» – mondja -, mert ők sem kívánták a tatár hordák megjelenését. Valóban «hirdették» a békét, de míg állandóan a magyarok betöréseit panaszolták, addig maguk újabb és újabb területeket hódoltattak. Itt aztán az elpusztult lakosság helyét elfoglalta a rác és oláh, akik Bécs hódoló szolgálói lettek később.

Igaz, hogy a diplomácia nyelvén a Béccsel való érintkezésben a magyart tették, hogy hasznos iparágakat honosítottak meg, védték a kereskedőket; hogy az «osztrák elnyomás ellen való küzdelmünkben a törökön kívül más segítőnk nem akadt», igaz, hogy a «különféle népek söpredékéből» kikerült császári zsoldosok szemében a magyar majdnem olyan ellenség volt, mint a török. Mindez igaz, de viszont a zsoldosokra is a török miatt volt szükség. Ha a török veszedelem nincs, Magyarország ipara, kereskedelme még fejlettebb lett volna. A nagy pusztulásnak mégis csak a török az oka. Éppen ezért furcsán hat Takátsnak az az állítása, hogy kár volt a törököt az országból kiirtani. «Balítélet alá senki se vegye, de mi jól meggondolván ügyünknek mind elejét, mind utolját, csapásnak tartjuk a végbeli törökség kiirtását.»²¹

Mindenesetre sajnálatos, hogy nem a törököt telepítették le, hanem a felzabadító háborúk irtózatos pusztítása után különféle nemzetiségek foglalták el helyüket, melyből kifolyólag eljutottunk Trianonig. Természetesen a törökség mint hódító tömeg túlságosan nagyszámú volt ahhoz, hogy egyszerűen letelepítsék. Az üres országot előzönlötték a nemzetiségek. De hogy az ország üressé lett, annak oka megint csak a török volt.

Törökbarátsága mellett is Takáts Sándornak éppen a török világ megítélésében igen jelentős szerepe van. Adatok halmazát hozta napvilágra, és a két nép közt a mindennapos érintkezésben kialakult eleven életet varázsolta elénk. A «törökvilág történetírója» kétségtelenül nagy érdemeket szerzett magának a végvári élet eleven rajzával, mely az ő munkásságáig jóformán teljesen ismeretlen volt. «A magyar ősöknek a végvonalon a kereszténység és nemzetiség védelmében véghezvitt hőstetteit a kései utókor csak színtelen krónikás előadásokból ismerte – állapítja meg Szeffű Gyula. A végvári élet kiesett a magyarság emlékezetéből. . . , s Takáts Sándornak levéltárakból kellett újra kiásnia, mintha csak évezredes asszír vagy babiloni elfelejtett történet emlékeiről lett volna szó.» A török kor legkiválóbb ismerője, Salamon Ferenc előtt is ismeretlen maradt a végvári élet lényege. Az új, eleven képet Takáts rajzolta meg.²² Ezzel átalakította a közfelfogást, és új színeket hozott a XVI-XVII. század magyar történetébe. Takáts nélkül a magyar történet ezen századai «siralmas torzónak maradtak volna». Az életet a maga eleven-ségében, húsból és vérből való embereivel Takáts Sándor hozta vissza. Ez elévül-

hetetlen érdeme, és ha mást nem is írt volna, mégis megérdemelné, hogy legkiválóbb történetíróink között emlegessük.

A *Rajzok a török világból* Takáts főművének tekinthető. Még egy hosszabb lélegzetű munkája a *Török-magyar bajviadalok* (1913). Ezenkívül azonban csaknem minden könyvében található egy-két fejezet a török világból.

Takáts Sándor munkássága valóban a régi nagy szerzetestudósokéhoz hasonlítható. Mint szerzetes, egyedül csak a tudománynak élhetett, különösen mióta nem tanított. Tudományos tevékenységének legkiemelkedőbb vonása termékenysége. Csak úgy ontotta magából felhalmozott szellemi kincseit. Összes munkássága – a folyóiratok cikkeit is összegyűjtve – kb. 40 kötetre rúgna. Művei nem egységes, összefüggő korrajzok, hanem inkább hangok a múltból, a magyar múlt tarlójáról összeszedett fejezetek.

Feltűnő tárgyválasztásának sokoldalúsága. Nincs az életnek olyan jelensége, amiről ő ne írt volna. A konyha főztjeitől a lakodalomig, táncmulatságtól a temetésig az élet legapróbb mozzanatait is feldolgozta. Csak a szorosán vett politika nem érdekelte. Úttörő tanulmányaival a művelődéstörténetnek legsokoldalúbb munkása lett.

Kutató szorgalma határt nem ismert. Elmondhatjuk róla, hogy Európából a levéltárakon kívül alig látott valamit, de azokat aztán alaposan ismerte. Kortársai közül csak Károlyi Árpád és Fraknoi fogható hozzá szorgalom dolgában. Mint a méh virágról-virágra szállva gyűjti a mézet, úgy ment ő is levéltárról-levéltárra, és mindenütt azt kereste, amiről addig senki sem tudott. Nemcsak a közlevéltárakban böngészett, hanem a fontosabb magán- (családi) levéltárakat is átvizsgálta, és gazdag anyagukra felhívta a tudósok figyelmét.

Kegyeletes lélekkel nyúlt mindenhez, ami a magyar múlt tarlójáról ered. Felháborodással róttá meg azokat, akik a múlttól becsmerlően szóltak. «A ledől fát a gyermek is kopácsolja. Újabb időben erősen divatra kapott a mi régi intézményeinknek korholása és gúnyolása. Mindenki tépheti, mindenki rugdoshatja. Csak a modernséget kell pajzsul vennie, mondhat bármit. Az intézmények böcsületes megismerése egyáltalán nem szükséges. Ez különben is sok kutatással és nagy fáradtsággal jár . . .»²³

A történetírásról nemes elvei voltak. Szerinte a múltat megírni kötelességünk, mert «bízató szót, biztató jeleket csak múltunk nyújthat nekünk. Ez a mi legnagyobb kincsünk a jelenben is! Szép és nagy feladat kiemelni a nagyokat az enyészet porából. . . Nemcsak a hála és a hazafiság kötelez erre, hanem a nagynak, a szépnek és a jónak a megbecsülése is». ²⁴ A múltból azonban a politikai vonatkozásokat úgyszólván teljesen mellőzi. Talán azért, mert arról már éppen eleget írtak. Már 1891-ben, fiatal tanár korában kifogásolja, hogy «történelmünk legnagyobb részben ma is csak a politikai eseményeknek, véres harcoknak, a jó és rossz uralkodóknak ismertetésével foglalkozik . . .»²⁵

Huszonöt éves korában írott kis művében kifejti történetírói nézetét: «Általánosan elismert követelménye a históriának, hogy a történetíró eredeti kútfőket használjon a kutatásoknál, és semmit se állítson, amit hitelt érdemlő kútfők alapján nem igazolhat». A holt betűk között az életet kutatta vizsga szemekkel. Neki minden adat eleven életről beszélt: «Csak mélyreható szemmel kell vizsgálnunk, hogy megtaláljuk bennök azt a csodálatos erőt, mely elődeink lelki életét és gondolkodását mozgatta». ²⁶

Munka közben, adatainak feldolgozásában ragaszkodott ezekhez az elvekhez. ő magát «egyszerű történeti kutatódnak nevezi, pedig sokkal több annál. Nem egyszerű adatgyűjteményt közölt – ami az ő pályája kezdetén még szerte divatos

volt -, hanem az anyag színes feldolgozását. Megérezte a kor lelkét a legegyszerűbb jelenségben is. Nem volt szüksége ehhez kimagasló, történelmet alakító egyéniségekre. Kollektív történet szemléletéből következik, hogy szívesen emelte ki a múltból a hétköznapi névtelen hőseit, és ezeken keresztül érezte meg a kor lelkét. Korfestése színeinek üdeségével, előadásának varázsával bámolatba ragadja az olvasót.

Takáts sohasem szerette a hosszabb lélegzetű, nagy összefoglaló munkát. Egy nagyobb műve, A magyar gyalogság megalakulása, kíméletlen támadásban részesült. Ezért is nem írta meg Komárom történetét, vagy a magyar szarvasmarhakereskedelem összefoglaló történetét. A szerkezetnek különben sem volt valami nagy mestere; nagyobb tanulmányaiban sok az ismétlés, pongyolaság, szétfolyó szerkezet. Ellenben igazi művésze az apró részletrajzoknak. Ezeket talán éppoly szeretettel írta, cizellálta, mint diákkorában csipkeszerű faragványait készítette lombfűrészével.

Ennél is nagyobb hibája, hogy műveiben megelégszik a levéltári, ott is inkább a kiadatlan levéltári anyaggal. Az irodalmat, előtte leszűrt eredményeket, kiadott forrásokat legtöbbször figyelemre sem méltatta. De saját levéltári anyagát sem élte át szerves egységgé, így mesés, hogy ellentmondásokba is keveredik. Nagy kár továbbá, hogy a történelmi összefüggéseket, a reánk ható európai tényezőket nem vette figyelembe. Nála a magyaron kívül csak a Habsburg és a török jön számításba.

A gyors munkának a következménye nála, hogy nem szereti az aprólékos hivatkozást a forrásokra. Sokszor megelégszik azzal, hogy nagy általánosságban megmondja: «az itt felhasznált akták mind Augsburg város levéltárában találhatóak». Vagy: az iratok a volt közös pénzügyi levéltár Hungarica c. gyűjteményében vannak stb. Sokszor az egyházi ünnep szerint való keltezés sem oldja fel a mai dátum szerint.²⁷ Mindez a gyors munka rovására írandó. Kára abban van, hogy az utána kutatóknak megnehezíti a helyzetét.

Előadása sem szigorúan tudományos. Néhol elmékedések tarkítják, amelyek az ő saját lelki világát tükrözik. Sokszor annyira regényes, hogy a történetíróra csak a lap alján a levéltári adatokra való sűrű hivatkozás emlékeztet. De éppen ez tette őt annyira népszerűvé.

Külön kell szólnunk nyelvezetéről, amely zamatos, élvezetes és egészen korhű. Illik a tárgyhoz. Érdekes, hogy fiatalkori műveiben szép magyaros ugyan a nyelve, de későbbi írásainak zamatát nem találjuk meg bennük. Lassan, amint állandóan a török világ jóízű magyar leveleit olvasgatta, stílusa is átalakult. Szébbnél-szebb régies szólásmondások, ódon kifejezések azt az érzést keltik az olvasóban, mintha valóban a XVI. század embere szólna hozzá. Könnyű és élvezetes az olvasása. «Remekbe kovácsolt férfias magyar nyelven, ízzel, bájjal s mindig valami megejtő mélabúval regélt dicsőséges és könnyes, véres és mosolygó múltakról.»

Nyelvének és érdekes tárgy választásának köszönhető, hogy olyan sokan olvasták. A mellett, hogy szaktudós volt, mégis csodás művészettel tudta közkinccsé tenni kutatásai eredményét, és így a történelmet széles rétegekben népszerűsítette. A nagyközönség körében nem volt olvasottabb történetíró nála. Egyes művei két-három kiadásban is elfogytak, kiadói öröme. Takáts munkáit kiadni jó üzleti vállalkozás volt, annál inkább, mivel ő maga írói tiszteletdíj címén sokszor megelégedett 100-100 példánnyal, amiket aztán barátai és ismerősei között szétosztott.

De nemcsak a nagyközönségre volt hatással, hanem a magyar szépírókra is. Tudjuk, hogy meleg barátságban volt Jókaiival. Regényeit nagyra becsülte.

Jókai – akinek regényei hiteles történeti adatokon épülnek fel – Komárom múltjából annyi érdekességet tudott, hogy maga Takáts is álmélkodva hallgatta. Viszont mikor Jókai Bécsben, a közös pénzügyi levéltárban felkereste Takátsot, a 76 éves költő két órán át feszült figyelemmel hallgatta Takáts érdekes előadását Komárom múltjáról. Utána sajnálkozva mondta: «Öcsémuram, mért nem mondta előbb ezeket, mily szép dolgokat írhattam volna belőlük!» Mikszáth Kálmánnal is sokat beszélgetett olyan dolgokról, «melyek a magyar regényíró lelkébe hatnak». Mikszáth nagyon kedvelte Takáts tárcáit. Az volt a véleménye, hogy ezek «új műfajt jelentenek, mely a szépirodalom és a történetírás közt közép-helyet foglal el.» Regényíróink szívesen merítették Takáts műveiből hangulatot, korhű rajzokat, zamatos, régi kifejezéseket. Takáts nyomán írta meg Mikszáth a Fekete város c. regényét, a Csász. kir. bor és az Aranyos csikó c. novelláit. Herczeg Ferenc tárgyat és részleteket merített a Fogyó hold c. regényéhez. Egyik hőse Takácsdeák Sándor néven szerepel Takátsra való emlékezésül. Belőle merítették, hozzá fordultak tárgyért Komáromi János, P. Gulácsy Irén és mások. Hibái és történetírói fogyatékoságai mellett is azt kell mondanunk, hogy Takáts Sándor nagy nyeresége a magyar történetírásnak. Eredményei, sok értékes adata mind átmentek a köztudatba, és beilleszkedtek a magyar történelem rendszerébe. Mint a török világ nagy kutatója, sokáig fog élni a későbbi korok emlékezetében.

Irodalom.

Nagy Miklós: Takáts Sándor emlékezete. Bp. 1937. U. a. Takáts S. emlékének. Bp. (A Thallóczy Lajos-Társ. kiadványai. 4. sz.). U. a. Takáts S. élete és munkássága, különös tekintettel gyorsírástörténeti kutatásaira. (Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára. 139. sz. Friedreich Endre: Takáts Sándor. (A budapesti kegyesrendi gimn. értesítője az 1932-33. évről.)

¹ Takáts: Magyar küzdelmek. Bp. 1929. 451. 1.

² Benyák Bernát élete. Bp. 1891. 12. I.

³ Pállya István élete. Bp. 1894. 4. 1.

⁴ A budapesti piarista kollégium története. Bp. 1895. 11. 1.

⁵ Pl. Magyar nagyasszonyok. 159. 1. jegyzete 1

⁶ A régi Magyarország jókedve. Bp. 1921. 7. 1.

⁷ A magyar múlt tarlójáról. Bp. 1923. 181. 1.

⁸ Emlékezzünk eleinkről. Bp. 1928. 35-38. 1.

⁹ Hóman-Szekfű: Magyar történet. II. kiad. **III.** kötet 584. 1.

¹⁰ Rajzok a török világból. IV. kötet 7., 32. 1.

¹¹ Emlékezzünk eleinkről. 51. 1.

¹² Rajzok... IV. 25., 114., 25., 195., 495. 1.

¹³ Magyar küzdelmek. Bp. 1929. 185. 1.

¹⁴ Rajzok ... IV. 504. 1.

¹⁵ Emlékezzünk eleinkről. 56., 70. 1.

¹⁶ Rajzok. IV. 35-36. 1.

¹⁷ Rajzok. I. VIII. 1.

¹⁸ Rajzok... IV. 193., 528, 36. és 215., 53., 107., 108., 55. és 493. 1.

¹⁹ Rajzok ... I. 168. 1.

²⁰ Rajzok. I. 325 és 295., 160-1. 1.

²¹ Rajzok. . . III. 322. 1.

²² Magyar tört. III. 593. 1.

²³ A magyar múlt tarlójáról. 139. 1. V. ö. Benyák élete. 36. 1.

²⁴ Magyar nagyasszonyok. 54. 1.

²⁵ Benyák élete. 36. 1.

²⁶ A magyar múlt tarlójáról. 139. 1.

²⁶ Emlékezzünk eleinkről. 334., 70., 28. 1.